

KÖVÉR GYÖRGY

Felekezet és nemzetiség: az oroszországi értelmiség példája a századfordulón

Akik a célbavett kategóriapárnak a modern társadalom kialakulásában játszott szerepét vizsgálták, vagy valamilyen állapothoz historizáltak magyarázatot, vagy felekezeti, nemzetiségi szempontokhoz válogattak szükségképp tendenciózus idősorokat. Csak örvendetesnek tekinthető, hogy a magyar történetírásban az elmúlt években néhány kísérlet történt¹ a tőkés átalakulás *története* felől bekapcsolni a vallási, nyelvi csoportokat, miközben olyan új (bár részleges) adatok is felszínre kerültek, amelyek 1910-et megelőzően is lehetőséget adnak foglalkozás ill. felekezet és nemzetiség közvetlen szembesítésére. E tanulmány írója a diplomás értelmiség (közelebbről az egyetemi diákság) társadalmi származásának történeti vizsgálata kapcsán jutott el a címben jelölt kérdésekhez,² és az oroszországi példa ürügyén a monarchiabeli ill. magyarországi állapotokra is pillantást vetett. A forrásul használt évi egyetemi rektori jelentések (1880—1913) adatai Oroszországban ugyanis nem tüntetik fel a nemzetiséget, az anyanyelvet, ahogy az európai statisztikában szokás. (A nyugat-európai statisztikákban viszont a társadalmi származást „nem szokás” ekkoriban feltüntetni.) A nemzetiségi összetételt két periférikus adatsor elemzésével lehetett tehát megvilágítani; a vallásfelekezetnek és az előző oktatási intézmény tankörzetének egymásra vetítésével.

A kérdés tulajdonképpen kétfelé bontható: egyrészt az oroszországi népesség objektíve kevert nemzetiségi—vallási megoszlása és a modern kapitalizmus belső piacának kialakulása következtében meginduló folyamatok vizsgálatára,³ másrészt a fenti folyamatokat tükröző, erősítő, erőszakosan oroszosító cári politika és a nemzeti megújulási mozgalmak politikai ellenállásának problématikájára. Kiinduló szociológiai szempontunk szerint épp e kettős erőterben mozgó társadalmi csoportok, egyének érdekelnék bennünket, s az asszimiláció—disszimiláció folyamatait mobilitás-problémaként közelítjük meg. „Csak azok a társadalmi rétegek és egyedek disszimilálnak népi közösségükből és asszimilálódnak egy másik közösségbe, amelyek ezáltal életük anyagi és egyéb feltételeit meg tudják javítani.”⁴

¹ *Glatz Ferenc*: Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században (Feszmetörténet és társadalomtörténet) Történelmi Szemle (a továbbiakban: T. Sz.), 1974/1—2. 248—261. — *Hanák Péter*: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. T. Sz., 1974/4. 513—537. — Hanák hivatkozik és támaszkodik *Katus László*: „Asszimiláció és nemzetiségi politika Magyarországon a dualizmus korában” c. kéziratban levő tanulmányára is, amelyet nem ismerek.

² Ld. *Kövér György*: A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a XIX—XX. sz. fordulóján. Századok, 1976. 3. sz. 433—460.

³ Vö. *Lenin*: Ö. M. 24. k. 144—146. Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdésről.

⁴ *I. Tóth Zoltán*: Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok. Bp. 1966. 87.

Az asszimiláció, amely általában több generáción át tartó, többlépcsős összetett folyamat, „végső teljesülésének feltételeit a család oldó ereje”⁵ adja.

Bizonyos népek uralkodó osztályai számára (tatárok, kaukázusi, szibériai népek) a társadalmi és kulturális orozsodás, mint az orosz szolgáló nemességgel egyenlő státuszba kerülés egyik mellékútja⁶ már történelmi (feudális) hagyomány volt.

A XIX—XX. század fordulóján Európában három soknemzetiségű birodalom állt fenn: az Osztrák-Magyar Monarchia, Oroszország és Törökország. Ez utóbbtól eltekintve, az előző kettő hasonlóságán belül érvényes tehát az a szembeállítás, amit a nemzeti kérdést illetően Oroszország sajátos viszonyairól Lenin tollából idézünk: „Oroszország olyan állam, amelynek egységes — nagyorosz — nemzeti központja van. A nagyoroszok óriási összefüggő területet foglalnak el, s lélekszámuk csaknem 70 millió. Ennek a nemzeti államnak először is az a sajátossága, hogy az „idegen ajkúak” (akik egyúttvéve a lakosság többségét, 57⁰/₀-át alkotják) éppen az ország végeit lakják; másodsor az, hogy ezek az idegen ajkúak sokkal erősebb elnyomás alatt élnek, mint a szomszédos államok (márpedig nem is csak az európai államok) lakossága; harmadszor az, hogy sok esetben a határ mentén élő elnyomott népeknek a határon túl testvéreik vannak, akik nagyobb nemzeti függetlenséget élveznek (gondoljunk csak az állam nyugati vagy déli határai mentén élő finnekre, svédekre, lengyelekre, ukránokra, románokra); negyedszer az, hogy a kapitalizmus fejlettségi foka és a kultúra általános színvonal az „idegen ajkú” végeken gyakran magasabb, mint az állam központjában. Végül éppen a szomszédos ázsiai államokban kezdődik most a polgári forradalom és a nemzeti mozgalmak időszaka — amelyek az Oroszországon belül élő rokon népek egy részét is magukkal ragadják.”⁷ Lenin adatait az 1897-es népszámlálásból merítette, amit azóta a történettudomány is részletesen vizsgált.⁸ Mivel dolgozatunk a felekezetek alapján az európai népek jelenlétét kutatja az egyetemi diákságban, a viszonyítási alapot ennek megfelelően közöljük az eredeti statisztikát is felhasználva.⁹

Anyanyelv szerint:

„oroszk” (nagyorosz kisorosz fehérorosz)	lengyel	litván	lett	észti
67 ⁰ / ₀ (43,3; 17,4; 4,6)	6,3 ⁰ / ₀	1,3 ⁰ / ₀	1,1 ⁰ / ₀	0,8 ⁰ / ₀
német 1,4 ⁰ / ₀	grúz 1,0 ⁰ / ₀	örmény 0,9 ⁰ / ₀	zsidó 4,0 ⁰ / ₀	román 0,9 ⁰ / ₀

⁵ Szabó István: A magyarság életrajza. é. n. 241.

⁶ M. Raeff: Patterns of Russian imperial policy toward the nationality in: Soviet nationality problems. Ed E. Allworth. 1971. N. Y. — London. 34.

⁷ Lenin: Ö. M. 25. k. 269—270. A nemzetek önrendelkezési jogáról.

⁸ T. J. Burmisztrova: Leninszkaja politika proletarszkoگو internacionalizma v period obrazovaniya RSzDRP (1894—1903 gg.). L. 1962. 17—18. — Dolmányos I.: A nemzetiségi politika története a Szovjetunióban. 1964. 7. — H. Seton-Watson: The decline of Imperial Russia 1855—1914. New York (7). 1962. 31.

⁹ „Pervaja vszeobszaja perepisz naszelenija Rosszizjeszkoi imperii 1897 g.” Kratkije obszcsie szvedenija po imperii. Szpv. 1905. 374—375 és 392—393. Az eredeti statisztika az „oroszk” címszó alatt együtt tartja számon a nagy-, kis- és fehéroroszokat.

Felekezet szerint:

pravoszláv	óhitű	örmény-gregorián	római katolikus	lutheránus	izraelita
69,3 ⁰ / ₀	1,7 ⁰ / ₀	0,9 ⁰ / ₀	9,1 ⁰ / ₀	2,8 ⁰ / ₀	4,1 ⁰ / ₀

A harmadik legnagyobb török-tatár népcsoportot (muzulmánok) azért sem vesszük figyelembe, mert az értelmiség forrásaként minimális szerepet játszottak. Az 1902-es moszkvai népszámlálás egyik táblázata lehetővé teszi, hogy — általános ismereteinken túl — tényszerűen megfeleltessük egymásnak a fenti adatokat.¹⁰ A nagy-, fehér- és kisoroszok 97⁰/₀-a pravoszláv; a lengyelek 96⁰/₀-a, a litvánok, zsmudok 97⁰/₀-a római katolikus; a németek 84⁰/₀-a, a lettek 87⁰/₀-a, az észtek 91⁰/₀-a lutheránus; a grúzok 88⁰/₀-a pravoszláv; az örmények 96⁰/₀-a örmény-gregorián; a zsidók 95⁰/₀-a izraelita (3⁰/₀-a karaim) volt. A felekezetek felől nézve (és az egyetemi statisztika adottságai miatt most ez a fontos) míg a pravoszlávok 99⁰/₀-a nagy-, fehér- és kisorosz, az örmény-gregoriánok 89⁰/₀-a örmény anyanyelvű, a lutheránusoknak csak 69⁰/₀-a német és 4 ill. 2⁰/₀-a lett és ész, a római katolikusoknak már mindössze 59⁰/₀-a lengyel, az izraelitáknak („judej”) pedig 49⁰/₀-a zsidó („evrej”).

A vallásfelekezetek alapján tehát több-kevesebb biztonsággal a következő „etnikai” egységeket tudjuk szétválasztani összbirodalmi szinten: *pravoszlávok* („oroszok”, grúzok, románok), *római katolikusok* (lengyelek—litvánok), *lutheránusok* (németek, lettek, észtek) *örmény-gregoriánok*, *izraeliták*.

A lutheránusok, római katolikusok és izraeliták esetében különösen feszítő az az igény, hogy lehetőség szerint — a középiskola tankörzetét komolyan számításba kell venni.

Az 1888-as évből viszonylag teljes adatok vannak az egyetemisták tankörzet szerinti származásáról (Moszkvát kivéve). A hallgatók 20⁰/₀-a kijevi, 14⁰/₀-a derpti, 13⁰/₀-a varsói és 11⁰/₀-a szentpétervári tankörzetben érettségizett, tehát innen került ki a diákság több, mint fele, ami a nyugati peremvidékek kulturális fejlettségét bizonyítja a középfokú oktatásban. A fenti körzetek egyetemeinek vonzóereje még ennél is nagyobb volt: Szentpétervárott a diákság 22⁰/₀-a, Kijevben 21⁰/₀-a, Derptben 17⁰/₀-a, Varsóban 12⁰/₀-a tanult, tehát együtt több mint 70⁰/₀. 1888. január 1-t tekintve a szentpétervári egyetem hallgatóinak 42⁰/₀-a a pétervári, 12⁰/₀-a a vilnai körzetben, a derpti diákok 73⁰/₀-a a derpti körzetben, a varsói egyetemisták 84⁰/₀-a a varsói tankörzetben végezte középiskoláit. A kijevi egyetemi hallgatók 72⁰/₀-a is a kijevi tankerületből jött, az ukránok feltehetően magas arányát azonban a felekezeti statisztika alapján nem tudjuk kimutatni. A fentiek fényében világos, hogy mi ellen irányult az az 1899-es rendelet, amely szerint minden körzetből csak a fölérendelt egyetemekre lehet pályázni.

Összbirodalmi méretekben megállapítható (ld. 1. tábl.), hogy a századfordulón az oroszországi értelmiség mindinkább „orosz” is lesz, amit a pravoszláv előrenyomulás érzékeltet. A feudális elmaradottságból nehézkesen felkapaszkodó „orosz” nemzet, a világháborút megelőző években éri el az értelmiségen belül azt az arányt, amit az összlakosságon belül képviselt (70⁰/₀). Az 1880-as évek vissza-

¹⁰ Dénombrement de Moscou (Population) 1902. 222—227.

1. táblázat

Az egyetemi hallgatók felekezeti megoszlása
(Oroszország)

	1880*	1888**	1902	1912***
Pravoszláv	5 277 64,4%	4 827 50,8%	11 735 67,2%	23 683 70,2%
Örmény-gregorián	63 0,7%	101 1,1%	350 2,0%	1 097 3,3%
Lutheránus	1 167 14,2%	1 460 15,4%	1 023 5,9%	1 549 4,6%
Római katolikus	1 120 13,6%	1 611 16,9%	2 102 12,0%	2 341 6,9%
Izraelita	556 6,7%	1 417 14,9%	1 381 7,9%	2 853 8,5%
Összesen:	8 193	9 507	17 453	33 752

Megjegyzés:

* 8 egyetem adatai, az 1880. márc. 20-i összeírás alapján. *Universzitetii i szrednie ucsebnie zavedenija* . . . Szpb. 1888. 7.

** 7 egyetem adatai. A hiányzó Moszkva a pravoszláv többséget erősíteni 55—56%-nyira (vö. 1880-as jelentés)

*** 9 egyetem adatai. A hiányzó Derpt 1913-as arányszámai: 41,5% lutheránus, 35,8% pravoszláv, 12,1% római katolikus.

esését a pravoszláv elemnél a szeminaristák kitiltása okozta az egyetemről (1884). A Szent Szinódus szemináriumaiiban elsősorban (1880 : 91%) a papság gyermekei tanultak, akik az 1860—70-es években rendkívüli dinamizmussal tért nyertek az egyetemek padjaiban (1875-ben az egyetemi hallgatók 32%-át adták). A pravoszlávok megerősítése a 80-as évek végétől és a 90-es években a zsidóság és a balti némettség, a 19. század első évtizedében pedig a lengyelek ellen irányult, amit a szeminaristák visszabocsátása is világosan mutat, a derpti és varsói egyetemen. A belső oroszországi egyetemeken ez a korlátozás 1905 decemberéig fennmaradt. Az 1884-es egyetemi szabályzatot a forradalom alatti egyetemi autonómia sem helyezte törvényen kívül. Így 1908 májusában egy miniszteri körlevél újra kizárta a szeminaristákat, és a felvételnél a „megbízhatóságot” igazolni kellett¹¹. Mindez azt a látszatot kelti, hogy a cárizmus egyetempolitikájában időnként a nemzetiségpolitika a társadalompolitikánál is jelentősebb szerepet játszott. Ugyanakkor a peremvidékek kapitalista fejlődése, a nemzeti öntudat erősödése következtében, valójában nem sikerült a fejlett népek szemleli vezetőrétegének asszimilációja, mert azok vagy a külföldi képzésben (németek, lengyelek) vagy a belföldi rések betömésével (örmények!) erőteljesen intellektualizálódtak.

Az oroszországi sajátosságok témánk szerinti konkretizálásához segít hozzá az Osztrák-Magyar Monarchia párhuzamos adatainak elemzése. Itt anyanyelv szerinti adatokat használunk, s csak a zsidóság, amely ebben a térségben nem

¹¹ V. P. Jakovlev: *Politika pravitel'stva v universzitetzkom voprosze* (1905—1910). *Vesztnik Leningradszkoگو Univerziteteta* №2 vüp. I. L. 1969.

számít nemzetiségnek, szerepének vizsgálatánál elemzünk felekezeti mutatószámokat.¹²

Az összmonarchia anyanyelvi megoszlása 1910-ben a következő volt: (Bosznia-Hercegovina nélkül)¹³

<i>német</i> 24,2%	<i>magyar</i> 20,3%	<i>cseh</i> 13%	<i>szlovák</i> 4,0%	<i>lengyel</i> 10,0%
<i>ukrán</i> 8,1%	<i>szerb-horvát</i> 7,6%	<i>szlovén</i> 2,5%	<i>román</i> 6,5%	<i>olasz</i> 1,6%

a 49 milliós össznépességből.

A történeti Magyarországon (Horvát-Szlavonország nélkül) ugyanezek az adatok más arányokat mutattak: a 18 milliós lakosságból

<i>magyar</i>	<i>német</i>	<i>szlovák</i>	<i>román</i>	<i>kárpát-ukrán</i>	<i>horvát</i>	<i>szerb</i>
54,5%	10,4%	10,7%	16,1%	2,5%	1,1%	2,5%

(Az izraelita vallásúak aránya 1910-ben 5% volt.)

c. táblázat

Az egyetemi diákság anyanyelv szerinti összetétele

*Osztrák-Magyar Monarchia 1910/11.*¹⁴

<i>Összesen:</i>	<i>német</i>	<i>magyar</i>	<i>szláv</i>	<i>román</i>	<i>olasz</i>
39 936	12 065	9 580	15 272	796	659
100%	30,2%	24,0%	38,2%	2,0%	1,7%
	ebből				
	<i>cseh és szlovák</i>	<i>lengyel</i>	<i>rutén</i>	<i>szerb-horvát</i>	<i>szlovén</i>
	4 745	6 460	1 397	2 147	523
	11,9%	16,2%	3,5%	5,4%	1,9%

¹² Kétségtelen, hogy a felekezet és a nemzetiség viszonyának felvetett problémáihoz a magyarországi statisztikai bázis további elemzési lehetőségeket is kínálta. Hogy a történelmi vallások nálunk mennyire (bár az Oroszországban megfigyeltnél kevésbé) hordoznak etnikai jegyeket, a századelő papságának anyanyelvi megoszlásával szemléltethetjük: a római katolikus lelkészek és segédlelkészek 86%-a, a reformátusok 99%-a magyar, a görög keletiek 85%-a román, 13%-a szerb, a görög katolikusok 70%-a román, 25%-a magyar, az evangélikusok 51%-a magyar, 36%-a német, 13%-a szlovák, az izraeliták 75%-a magyar, 24%-a német anyanyelvű volt 1910-ben. Ld. Magyar Statisztikai Közlemények 64. k. 326–327. l. Ugyanezt a tényezőt hangsúlyozta Szabó István is korabeli kategóriarendszerében: „... vegyesnépességű területen a vallás különbsége a történeti fejlemények következtében sokszor egybeesik a népesség különbségével, a két tényező tehát ilyen esetben kölcsönösen járul hozzá a különbségek mélyítéséhez: a vallás ilyen esetekben mintegy népi jegyeket vesz fel.” i. m. 235.

¹³ Ld. Magyarország története 1849–1918. Az abszolutizmus és a dualizmus kora. Szerk.: Hanák Péter, Erényi Tibor és Szabad György közreműködésével (2.) Bp. 1975. 620. Függelék és Magyarország történeti demográfiája (szerk.: Kovacsics J.) Bp. 1963. 300.

¹⁴ Österreichische Statistik. Neue Folge. 8. 4–5. l. és Magyar Statisztikai Évkönyv Új folyam XIX. Bp. 1913. (1911) 403. l. A századelőre kialakult állapot a magyar anyanyelvűek

Magyarország (Horvát-Szlavonország nélkül 1910/11.

Összesen : 10 641 100%	magyar	német	szláv	román
	9 403 88,4 ⁰ / ₀	492 4,6 ⁰ / ₀	262 2,5 ⁰ / ₀	430 4,0 ⁰ / ₀
	szlovák	rutén	horvát	szerb
	81 0,8 ⁰ / ₀	7 0,1 ⁰ / ₀	55 0,5 ⁰ / ₀	119 1,1 ⁰ / ₀

A Monarchia ill. Magyarország esetében nem az összetétel változásait kutatjuk, hanem az 1910/11-es tanév metszetéből az Orosz Birodalommal való összevetés révén próbálunk néhány következtetést levonni (ld. 2. tábl.). Kiindulópontként hasonlítuk össze a diákság nemzetiségi származását ill. az egyes nemzetiségek monarchiabeli össznépszerűségben mutatott arányát. A németek és magyarok — e két nemzet uralkodóosztályainak kompromisszumából született a dualista monarchia — mellett, a lengyelek is az össznépszerűségben elfoglalt résznél 4—5⁰/₀-kal többet bírtokolnak az egyetemek padjaiból. A galíciai egyetemek a szomszéd birodalomban élő lengyelek számára is kulturális központtá lettek. A német és magyar túlsúly (ami persze egyenként elmarad a szláv népek itt elfoglalt összesített aránya mögött) történelmi és kulturális okok mellett — hogy csak az egyetemek települési helyére, tanári személyzetére gondoljunk — sok szempontból magából a dualista politikai struktúrából is fakadt. Tanulságos azonban megemlíteni, hogy bár a németek relatív túlsúllyal rendelkeztek, korántsem voltak olyan próféták saját hazájukban, a ciszlajtán egyetemeken (41,2⁰/₀), mint a magyar „középosztály” (88,4⁰/₀) Budapesten és Kolozsvárott. Kicsiny eltéréssel, egyformán csekély súlyú az olaszok aránya mindkét szempontból, 2⁰/₀ körüli elmaradás van a szerb-horvátok és a szlovének esetében (v. ö. zágrábi királyi egyetem! horvát—magyar kiegészítés), 5—7⁰/₀-nyi szakadást találunk a cseh és szlovák, ukrán és román nemzetiségeknél, jóllehet a prágai cseh egyetem, a galíciai és bukovinai egyetemek kapuit nem zárták be előttük erőszakosan. Itt sokkal inkább gazdasági-társadalmi problémákra kell utalni. Először, és ezzel különválasztva a cseh kérdést a többitől: a prágai német egyetemre a cseh burzsoázia és hivatalnokréteg asszimilációs készségére. Nagyon tanulságos jelzés erre, hogy míg a prágai német egyetemen cseh anyanyelvűek 5⁰/₀-nyi arányban tanulnak az 1910/11-es tanévben, addig a prágai cseh egyetem németjei százalékosan ki sem fejezhetőek. A bécsi egyetemen „cseh-szlávokat” még nagyobb számban találunk. A szlovákok, ukránok, románok számára a tulajdonképpeni szakadék magyarországi összefüggésben jelentkezik (9—10⁰/₀). Nyilvánvaló, hogy a csonka társadalmi képletből kibontakozó, polgári fejlődésnek induló, de elmaradott népek esetében a magyar nemzetiségi politika túlkapásai fokozott hátrányt jelentettek.

Oroszországi összehasonlításban a párhuzamos adatokat összevetve láthatóvá válik, hogy a lengyelek esetében ott bekövetkező 2⁰/₀-os elmaradás, amely

előretörését jelzi. A nemzetiségi anyanyelvű hallgatók aránya az 1897/98-as tanévben még 16,8⁰/₀ volt a VKM alá tartozó felsőoktatási intézményekben. *Ladányi Andor: A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében.* Bp. 1969. 159.

az egyik legbrutálisabb és legeredményesebb akció eredménye volt, milyen csatornákon vezetődött le. Az elmaradás rögtön óriási szakadékká tágul, ha nem az összbirodalmi felekezeti megoszlást, hanem a varsói kormányzóságot vesszük alapul, ahol az összlakosság 73,5⁰/₀-a lengyel és 16,4⁰/₀-a pedig zsidó volt.¹⁵

A balti németek ellen irányuló oroszosítás is épp ellentétébe csapott át, s tényleges eredményt is alig mutatott fel, hisz a derpti egyetem nélkül is 2⁰/₀-os többlettel bírtak a birodalom egyéb egyetemein. Mindez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Livónia kormányzóságban a lettek 44,4⁰/₀-ot, az észtek 40⁰/₀-ot képviseltek, s a támadás fókuszába dobott németek mindössze 7,6⁰/₀-ot.¹⁶

A fenti ellentmondások fényében, a lengyel és balti egyetem oroszosításának módszere miatt is (szeminaristák beözönlésének erőltetése) indokoltnak tartjuk annak megfogalmazását, hogy az 1880-as évektől, III. Sándor cár nevéhez kapcsolt reakciós kurzus „nemzetséggpolitikáját” gyökerében az 1840-es években, Uvarov által megfogalmazott „hivatalos népiesség” koncepciójához vezessük vissza, ami a pravoszlávia, önkényuralom, népiesség szentháromságát kívánta politikai alapelvvé tenni.¹⁷ Úgy véljük, hogy bár különösen 1906 után, a politikába mindinkább beszivárogtak burzsoá nacionalista elemek is, az alapelvtől 1917-ig nem sikerült megszabadulni. A kormányzat az értelmiség vonatkozásában mindvégig a pravoszláviában látta a legfőbb asszimiláló erőt. Ezt mutatta a pravoszláv előretörésben kiteljesedő túlsúly (70⁰/₀) egyetempolitikai gyakorlata is.

Ebben a determinációban válik érthetővé a zsidóság értelmiségivé válásának oroszországi problémája. „. . . Oroszországban a zsidóság nem nemzet, hanem még *kaszt*”,¹⁸ amely Lengyelország 3 részre osztása és „Újoroszország” kolonizációja után egy ún. „letelepedési sáv” 15 kormányzóságában élt összezsúfolva.

Az 1860-as évektől kezdve, a különböző reformokkal és a polgári átalakulás igényeivel összefüggésben egy sor rendelkezés látott napvilágot, amelyek bizonyos kategóriák számára lehetőséget adtak a sávon kívüli életre, tevékenységre: így az első gildes kereskedők (1859), a diplomások (1861) és bizonyos iparosok (1865) előtt nyílt meg ez a lehetőség. 1862-től a Lengyel Királyságban élő zsidók is, a külföldiekhez hasonlóan, egyenjogúságot élvezhettek.¹⁹ A liberalizálódó politika felszámolását rendőri megfontolások indították el 1882-ben, a merényletekben való részvétel miatt Ignatyev belügyminiszter rendeletével („Ideiglenes rendszabályok a zsidókról”). Ez antiszemita pogromhullámmal kapcsolódott egybe.²⁰ A kijevi egyetem vezetősége az 1887-es *numerus clausus* rendelet kiadása előtt maga ajánlotta valamiféle korlátozó norma bevezetését a zsidók felvételekor, amely az egyetemen „a legnyugtalanabb elem”²¹ volt. 1891-ben azután a moszkvai burzsoázia is kitiltja a városból a zsidó kisiparosokat és kereskedőket, ami konfiskációkkal járt együtt. A termékforgalom tapasztalt közvetítőinek kiiktatása természetesen komoly gazdasági problémákat okozott, de „a zsidót

¹⁵ Pervaja vszeobszcsaja perepisz naszelenija 1897, vüpuszk 7. 1905. — Nalicsnoe naszelenie oboego pola po uezdám, sz ukazaniem csiszla lic preobladajucesih rodnüh jazükov.

¹⁶ Uo.

¹⁷ *Niederhauser Emil—Sargina Ludmilla*: Az orosz kultúra a XIX. században Bp. 1970. 81.

¹⁸ *Lenin*: Ö. M. 24. k. 125.

¹⁹ Enciklopediceszkij szlovar . . . Kiadók: F. A. Brockgauz—I. A. Efron. XI. k. 1893. 455—458.

²⁰ *P. A. Zajoncsovskij*: Ruszszkoe szamoderzsavie v konce XIX. sztoletija (politiceszkaja reakcija 80-h—nacsala 90-h godov). M. 1970. 131.

²¹ *Universzitet sz. Vladimira v carsztvovanie Alekszandra III. 1881—1894. Kijev. 1900. 24.*

nem mint politikai jogok szubjektumát, hanem mint gazdasági műveletek tárgyát tekintették”.²² Az egyetemi felvételi norma *törvényes* megszüntetésére 1905 után sem került sor, *gyakorlati* túllépése pedig már 1905 előtt is valóság volt. Az oroszországi zsidókérdés sajátossága a reakciós kurzus politikáján belül tehát éppen az volt, hogy az emancipáció helyett is *az asszimiláció mesterséges megakadályozására, korlátozására* törekedtek.

A gettóból való menekülés beszűkített csatornáin — az ekkor kiteljesedő kivándorlás mellett — továbbra is jelentős belföldi kiáramlás folyt, komoly méretekben a szabadfoglalkozású pályák irányában. Látszik ez abból is, hogy a bevezetett numerus clausus ellenére az egyetemek padjaiban több mint 4%-kal nagyobb arányt képviseltek, mint az össznépeességben. Bár a felvehetőség arányszáma egyetemenként is különböző volt, legkevésbé a dél-oroszországi egyetemen sikerült mobilitásukat meggátolni. Így például az ogyesszai egyetemen, ahol 1888-ban 24,8% volt zsidó származású, miután 1900-ban orvosi kar is nyílt, 1902-ben 15,7%-ot, de 1912-ben is 14,7%-ot reprezentáltak. Jóval nagyobb viszszaesést látunk a harkovi egyetemen (1888 : 26,7% ill. 1912:7,9%), a kijevi egyetemen 1912-re sem hanyatlik arányuk 15,9% alá. A derpti és a varsói egyetemen térvesztésük a németekkel és a lengyelekkel párhuzamosan haladt, tehát a szeminaristák beáramlásával a zsidó diákság rovására is oroszosítanak. Legnagyobb számban az orvosi és jogi karon tanulnak. 1903-ban a kazanyi, ogyesszai, harkovi, tomszki egyetem adatai alapján, 15,9%-uk az orvosi, 7,9%-uk jogi pályára készült. A kijevi egyetem orvosi karán az 1880-as években arányuk 36—38%-ot ért el.

A fenti áttekintés keretét adhat, hogy az oroszországi zsidóság értelmiségivé válásának *társadalmi feltételeit és motívumait* körvonalazzuk. Az 1897-es népszámlálás szerint 5 215 805 izraelita közül 5 063 156 zsidó („evrej”) anyanyelvűnek vallotta magát. Ezek túlnyomó többségét a kispolgárok („mescsane”) rendjében írták össze (4 767 152 fő), számosabb csoportot alkottak még a parasztok („kresztjane”: 197 700) és a kereskedők („kucpü”: 71 848) rendjében. A letelepedési sávban élő izraeliták (3 558 060 fő) foglalkozási struktúrájában még a XIX. sz. végén is *minimális* szerepet játszott az *őstermelés*: a keresőknek, 2,5%-a élt a mezőgazdaságból. Döntő többségüket az iparban, kereskedelemben, közlekedésben találjuk. (71%) 71 848 főt írtak össze (az egész birodalomban), aki a burzsoáziahoz sorolható, (a zsidóság 1,4%-a) ezek inkább a kereskedelmi és pénztőke hasznából részesedtek. A kiskereskedelemben közismert szerepük helyett inkább azt az adatot idézném, hogy a letelepedési sávban élő zsidóságból mindössze 45 506 ember volt gyári munkás, s ezek zöme is félkustár vállalatokban, viszont 105 000 napszámos és 175 000 háziszolga élt itt összezsúfolódva. Az 500 986 kézművesből 259 396 mester, 140 528 segéd és 101 062 inas volt.²³ Ennek megfelelően — egy 1884-es adatgyűjtés szerint — bár a letelepítési sáv lakosságának mindössze 11,5%-át alkották, döntő többségük (80%) *városlakó* volt.²⁴ Ebben a vázolt fog-

²² P. Berlin: Russzkaja burzsuazija v sztaroe i novoe vremja. M. 1922. 290.

²³ Pervaja vszeobscsaja . . . XXIV. táblázat és Sz. Gepstein: Ekonomiceszkaja sztruktura evrejszkogo naszelenija v Rosszii. Szpv. 1906. idézi: A. V. Pjaszkovszkij: Szionizm v dorevoljucionnoj Rosszii. Isztorija SzSzsR 1973./5. 36. B. Borochow tanulmányában („A zsidó nép gazdasági fejlődése” 1916) ezt a struktúrát a nagy mozgékony okaként tárgyalja. B. Borochow: Cionizmus—szocializmus. 1946. 22—23. Mindennek természetesen tudati tükröződése és anyagi visszahatása is volt: ld. erről Max Weber vallásszociológiai fejtegetéseit in: Gazdaság és társadalom. Szemelvények Bp. 1967: 142 ill. 168.

²⁴ Evreszkoje naszelenie i zemlevladienie v jugo-zapadniuh gubernijah Evropejszkoi Roszszii v csertu evrejszkoi oszedloszti. Szpb. 1884.

lalkozási szerkezet mellett a falvakból való kitiltásuk is szerepet játszott. 1880-ban az oroszországi középiskolák diákjainak mintegy 80%-át adták, arányuk a gimnáziumokban (ahonnan az egyetemekre lehetett jutni) még magasabb volt (10,60%), a letelepítési sáv kormányzóságaiban pedig a középiskolákban 14,60%-ot képviseltek.²⁵ *Iskolázottságuk* is meghaladta tehát az össznépeességben elfoglalt arányukat. A Lengyel Királyságban („Visztulamenti kormányzóságok”) az össznépeességben 1897-ben 140%-ot, a középiskolákban 1880-ban 12,40%-ot jelentettek. Míg azonban az egész birodalom izraelita lakóinak 97,10%-a zsidó („evrej”) anyanyelvű volt a századvégen, a már idézett moszkvai népszámlálás szerint (1902) a judaisták 46,70%-a orosz anyanyelvűnek vallotta magát. Megállapítható tehát (amint ezt a moszkvai oroszosodás magas százaléka is mutatja), hogy az oroszországi zsidóságon belül a századfordulón többféle társadalmi típust kell számbavenni: a tradicionális középkori kiskereskedő, kisiparos, vagy szinte társadalmón kívüli léttől különböző átmeneti fokozatokon keresztül a vagyonos szabadfoglalkozású, vagy a modern tőkés vállalkozó ill. (bár abszolút számban is kevésbé) a bérmunkás állapotáig. Ez a szélsőséges társadalmi képlet (amely nem értelmezhető kizárólag a modern társadalom osztálykategóriáival) nem egyszerűen az „orosz” társadalmi struktúra kiegészítése, hanem sokkal inkább fordított (ám torlódottságában²⁶ is hű) tükörképe. A mobilitás szempontjából viszont a fenti társadalmi szerkezet, a tudati tényezőkkel összeszővődve más, az emelkedésre erőteljesebben ösztönző motívumokat eredményezett.

Az értelmiségivé válás lehetőségeit tekintve (ahol a tradicionális „pozíciók” és „készségek” csekélyebb jelentőséggel bírhettek) feltételeznünk kell, hogy ebben a zsidóság különböző társadalmi típusai egyaránt részt vehettek. Az oroszországi egyetemi diákság társadalmi származásának történeti tendenciája ugyanis azt mutatta, hogy a burzsoázia és a kispolgárság fiainak beáramlása (az 1870–80-as évektől) egy fázissal megelőzte az 1905 után előretörő parasztságot. S bár felekezet és rend közvetlen szembesítésére ezúttal sincs mód, a kereskedők ill. kispolgárok rendje (ezek a mobilizálódó kategóriák rejtik magukban az oroszországi zsidóságot) között nem látszik lényeges különbség, mindkét csoport a nemesek és hivatalnokok gyermekei ill. a szeminaristák által szabadon hagyott helyek betöltésével intellektualizálódott. Az aránynövekedés trendje tehát azonos irányú, bár a kereskedők fiainál ez lassabb és folytonosabb, a kispolgári rendből származóknál (akiket az 1884-es egyetemi szabályzat tandíjmelése, és a politikai akciókban való részvétel miatti kizárások inkább érintettek) gyorsabban felívelő, de egyben változékonyabb. A letelepítési sávban élő zsidóságnál mindezt az „egyetlen kiút” feszítő ereje is motiválta.

Az értelmiség társadalmi származása kapcsán lényegében a belépési mobilitást vizsgáltuk, de súlyos hiba lenne, ha az értelmiség értékrendszerét visszavetítenénk a fent elemzett heterogén indító közegre is. Nemcsak azért, mert az asszimiláció bemutatott csekély mértéke miatt az egyetemi diploma megszerzése (a korlátozások ellenére is) az asszimilálatlanok szélesebb rétegei számára is a beolvadás egyik csatornája maradt, hanem azért is, mert az eredeti csoportból

²⁵ *Universzitetü i szrednie ucsebnü zavedenija . . . 1880. Szpb. 1888. 152—153.*

²⁶ A társadalmi szerkezet torlódottságának szempontjait ld. *Tóth Zoltán: A kelet-európai torlódott társadalmi szerkezet és a belső integráció kérdéséhez. Studium. II. KLTE. Debrecen. 1972.*

kilépők motívumai (ugyanabban a *vallási* köntösben is) társadalmi lényegüket tekintve hordozhattak tradicionális vagy modern érdekeket.²⁷

A probléma részletes oroszországi vizsgálata után csak áttekinthetjük az Osztrák-Magyar Monarchia, ill. konkrétan Magyarország felekezeti viszonyait. A Monarchia egyetemlein 1910/11-ben 21,2⁰/₀-ban találunk izraelita vallásúakat, Magyarországon 30,4⁰/₀-ban. A monarchiabeli joghallgatók között 19,7⁰/₀, a orvosok között 25,4⁰/₀ tanul, míg Magyarországon a megfelelő arányszámuk 19,2⁰/₀ ill. 47,4⁰/₀. Az, hogy a Monarchia ill. Magyarország diplomás értelmiségének forrásaként az össznépeességben elfoglalt súlyuknál (Magyarországon 1910-ben 5⁰/₀) nagyobb szerepet játszottak, sokban az orosz birodalomtól eltérő feltételek között alakult ki. Nemesak a polgári jogegyenlőség elismerésére, a zsidóság vallásként és nem nemzetiségként való liberális felfogására kell itt utalni, hanem a tőkés fejlődés korábbi nekilendülésére, s a zsidóság nagyobb mértékű és gyorsabb asszimilációjára is. Míg Magyarországon 1890-ben a 707 961 izraelita 63,8⁰/₀-a volt magyar anyanyelvű, az 1910-es népszámlálás szerint a 911 227 izraelita 76,9⁰/₀-a vallotta magát magyarnak.²⁸ Itt azonban nemesak a saját vizsgálataink, hanem általában a csak az anyanyelvre építő asszimiláció-vizsgálatok korlátaira is utalni kell. Az asszimilációs folyamat „a statisztikai számokban már kifejezésre juthat akkor is, amikor még nem érkezett el a teljes befejezésig”²⁹ M. M. Gordon, aki amerikai asszimiláció történeti és szociológiai vizsgálatainak eredményeit összegezte, hét változós modellt dolgozott ki. Teljes joggal állapította meg, hogy „a kulturális asszimiláció, vagy akkulturáció (amihez a vallásos magatartást is sorolja) valószínűleg az asszimiláció típusai közül az első, ami akkor következik be, amikor egy kisebbségi csoport a színre lép”, majd később: „Ha egyszer a strukturális asszimiláció bekövetkezett (amin a társadalmi struktúra csoport- és intézményhálózatában való elhelyezkedést érti) akár az akkulturációval egyidejűleg, akár azt követően, az asszimiláció összes többi típusa természetes módon be fog következni.”³⁰ Az egyéb típusok és alfolyamatok között az összeházasodás, az azonosulás, az előítélet és megkülönböztetés megszűnése, az érték és hatalmi konfliktusok hiánya vezet nála a teljes asszimiláció „ideáltípusához”. Az utóbbi ismervek számát lehetne szaporítani vagy kurtítani, de ideológiai kritikát is alkalmazhatnánk. Számunkra ezúttal csak annak átgondolása szükséges, hogy az akkulturáció önmagában még nem biztosíték (a feudális maradványoktól mentes Amerikában sem) a teljes asszimiláció bekövetkezésére, s a döntő kérdés a társadalmi strukturális asszimiláció. Másrészt a zsidóság asszimilációja, pontosabban akkulturációja Magyarországon a századfordulón is bizonyos sajátosságokkal érvényesült, ugyanis „a vallási és etnikai elemek egymással szorosabban kapcsolódtak és másoktól élesebben elhatárolódtak”, annyira, hogy „izraelita vallási tudat zsidó közösségi (rítusközösségi, kisebbségi, nemzeti) tudattól függetlenül úgyszólván elképzelhetetlen” volt.³¹ Külön korlátot jelentett Magyarországon a

²⁷ Kézenfekvő itt Marx elemzésére hivatkozni: „... a zsidó vallásban elvontan benne rejlik ... a pénzembernek *valóságos tudatos* álláspontja...” (Marx — Engels Művei 1. k. 375. A zsidókérdéshez), már csak azért is, mert tökéletesen exponálja, hogy a tradicionális indítékok is hogyan kapcsolódhattak be a társadalom modernizálódásába.

²⁸ Magyar Statisztikai Közlemények. 64. k. Az 1910-es népszámlálás 6. rész. Végeredmény összefoglalása. Bp. 1920. 104—112.

²⁹ Szabó I.: i. m. 244.

³⁰ Milton M. Gordon: Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins. New York. 1964. 77. és 81.

³¹ Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Válasz, 1948. 10—11. sz. 843—844.

vegyesházasság késői legalizálása, amit csak az 1890-es évek egyházi jogi küzdelmei nyomán iktattak törvénybe.³² Ha az általánosító országos arányszámok mögött a helyi, belső különbségekre is pillantunk, s az értelmiségivé válás társadalmi feltételeit az országos viszonyokkal egybevetjük, több közös vonást is észre kell vennünk.

A magyarországi zsidóság századeleji társadalmi struktúráját a már idézett 1910-es népszámlálás alapján vázolhatjuk: az izraelita férfi keresőknek 70%-a élt a mezőgazdaságból, 35,40%-a az iparból, 39,70%-a a kereskedelemből és hitelből.³³ Ebből azonban még nem lehet a „zsidó népesség átlagnál polgárosultabb voltára” következtetni.³⁴ Egyébként is — úgy tűnik — a mai magyar történetírásban a „polgárosodás” kategóriája a „polgári átalakulás” szinonimájává kezd tágulni,³⁵ és így könnyen elmosódhat szorosabb értelemben vett társadalomtörténeti tartalmá.³⁶

A foglalkozási főcsoportok foglalkozási viszonyok szerinti bontása valóban csak megközelítő és igen sok sajátosságot is jelezve tükrözi az osztályviszonyokat.³⁷ Ha az iparági bontást is figyelembe vesszük, méginkább láthatóvá válik, hogy a magyarországi zsidóság az „átlagnál” nagyobb szerepet játszott a kisiparban, annak is technikailag és a munkaerő-koncentráció szempontjából legkésőbb modernizálódó ágaiban (pékek, mészárosok, hentesek, szabók, cipészek).³⁸

³² Budapesten a vegyes házasságok részesedése a múlt század utolsó harmadában 16—180%-ról 25%-ig, a világháború kitöréséig 30% fölé emelkedett. Ebben a századelőn 40% körül mozgott a keresztény—izraelita házasságkötések aránya. Ld. Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 53. k. *Thiring Gusztáv*: Budapest félszázados fejlődése 1873—1923. Bp. 1925. 33—34.

³³ Magyar Statisztikai Közlemények 56. k. 4. rész alapján.

³⁴ Vö. *Hanák P.*: i. m. 526.

³⁵ Vö. pl. i. m. 527. l., ahol a polgárosodás gazdasági és társadalmi alapjairól, civilizatórikus és kulturális vívmányairól ír.

³⁶ Maga a terminus a német „Civilisation” tükörképeként keletkezett a nyelvújítás korában és jelentésében már a múlt században lényeges — itt nem részletezhető — változások történtek. Ld.: *Szily Kálmán*: A magyar nyelvújítás szótára Bp. 1902. I. 263 és Magyar és német zsebszótár. Első vagy magyar—német rész. Buda, 1838. 597. A szorosabb értelemben vett társadalomtörténeti tartalmat (nem kis mértékben Hajnal István történeti szociológiája továbbviteleként) legkiérleltebben Erdei Ferenc fogalmazta meg egy akkor kéziratban maradt munkájában (bár a tartalmát már korábbi műveiben is vázolta ld. *Erdei F.*: Parasztok. é. n. 143): „... a különleges fejlődésmenetben fáziskülönbség állott elő a termelőviszonyok és a társadalmi formák között... Legáltalánosabb értelemben polgárosodásnak kell neveznünk... a folyamatot, és ez azt jelenti, hogy a történelmi társadalomformák minden fokon igazodnak és hozzáidomulnak a termelés viszonyaihoz. Tehát a földbirtokos úri történelmi osztály mindinkább kapitalista vállalkozó polgári osztállyá alakul; s ugyanúgy a paraszt kisbirtokosok mindinkább agrár kisvállalkozó kispolgárrá fejlődnek, viszont a mezőgazdaság szellem-szegény paraszt munkásai mezőgazdasági proletariátussá... Általában a múlt század közepén indult meg a kelet-európai társadalmak kapitalizálódása, s polgárosodásuk még most is többé-kevésbé befejezetlen.” *Erdei F.*: A magyar társadalom a két háború között, I. Valóság, 1976/4. 24.

³⁷ Vö. Magyarország története IV. k. 372. Így az a számítás, amely a zsidó kereső népesség 34,360%-ára teszi a munkásság arányát a XX. sz. elején a lehetséges 32—330%-os számított értéket, mint maximális becslést kevéssel meghaladja, bár az 5 hold alatti kisbirtokos és napszámos kategóriát mi is ideszámoltuk. Az izraelita ipari keresők 44%-a volt 1910-ben önálló, 110%-a tisztviselő és 450%-a pedig a segédszemélyzet kategóriájába tartozott. A magyarországi összes férfi keresőnek („az átlag”) ugyanakkor bár csak 270%-a élt bányászathól, kohászatból, iparból, kereskedelemből, hitelből, közlekedésből, az iparban foglalkoztatottaknak viszont csak 320%-a önálló és 650%-a segédszemélyzet. Magyar Statisztikai Közlemények. 56. k.

³⁸ Ránki György úgy jellemezte a kisipar ellentmondásos helyzetét, mint „a kisiparnak a nagyiparhoz viszonyított túljejtettségét, ugyanakkor az egész népgazdasághoz viszonyítva elmaradottságát”. *Ránki György*: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben in: *Gazdaság és társadalom* Bp. 1974. 198.

Már a korábbi évek Budapestjéről is ismeretes, hogy az izraelita iparosok „az új típusú szolgáltató iparágakban, ahol a legnagyobb mozgékonyaság volt megkövetelve” voltak döntő többségben.³⁹ Az ipari segédszemélyzetnek 13⁰/₀-át a kocsmáros és vendéglős „munkások” foglalják el. A technikai-gazdasági viszonyok és a társadalmi funkció ellentmondásait csak történetibb elemzés fejthetné fel, a céhes és tőkés kisipar váltásnak folyamatában való megragadásával.

Tovább finomíthatjuk a képet, ha két törvényhatóság: Budapest székesfőváros és Máramaros vármegye megfelelő arányszámait is összevetjük.⁴⁰ Különösen szembeötlő az eltérés, ha az asszimiláció mértékét is szembesítjük: míg Budapesten a 203 677 fős izraelita népességnek (a fővárosi lakosság 23,1⁰/₀-a) 91⁰/₀-a volt magyar anyanyelvű, addig Máramarosban a 65 694 izraelitából (a lakosság 18,4⁰/₀-a) mindössze 17⁰/₀ volt magyar anyanyelvű.⁴¹ A magyarországi zsidóságnak 51⁰/₀-a lakott törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokban. 1910-ben a gimnáziumokban 19,6, a reáliskolákban 35,6⁰/₀-ban tanultak.⁴²

A fenti adatok (s még inkább, ha az összmonarchiabeli viszonyoknál az északkeleti megyékkel érintkező Galiciát is figyelembe vennénk) azt mutatják, hogy a magyarországi zsidóság társadalmi struktúráját is a különböző társadalmi típusok egymásba torlódottsága jellemezte a századelőn. Nem vezetett tehát „tipikus út” „a máramarosi pálinkamérésből pesti üzletbe, onnan bécsi bankba”,⁴³ pontosabban ez csak egy út lehetett (bár a modernizálódásnak valóban legnagyobb emelkedésű pályája), de korántsem a legáltalánosabb, hiszen (mint azt az iparra vonatkozó adatok is jelezték) épp a mobilizálódás valamelyik átmeneti fokán való megrekedés volt a jellemző. A társadalmi viszonyoknak ez az ellentmondásossága már az 1850-es évek hitközségi torzsalkodásai kapcsán vallási téren is észlelhető volt: „Vallási téren a városi zsidók voltak a haladóbbak, a reformálással könnyebben kibékülők, hiszen a városiak nemcsak műveltebbek voltak, de a történeti alakulás folytán fiatalabb hitközséget alkotva, nem gyökereztek semmiféle mélyebb tradícióban. A falusi beköltözötték műveletlenségük mellett erős tradíciót is hoztak magukkal, ami elkerülhetetlenné tette az összeütközést, mihelyt a tradíció megbontása kerül tárgyalásra a hitközségben.”⁴⁴ Mindez ugyanakkor a magyarországi zsidóság beköltözésének különböző irányaira és hullámaira is ráirányítja a figyelmet, ennek vizsgálata azonban túlnő e tanulmány keretein.⁴⁵

A magyarországi zsidóság társadalmi útja tehát a torlódott társadalmi szerkezetű kelet-európai zsidóság olyan változatának tekinthető, amelyben a

³⁹ *Glatz F.*: i. m. 253—254.

⁴⁰ *M. Stat. Közl.* 56. k. Míg Budapesten a 41⁰/₀-nyi izraelita ipari keresőnek 24,3⁰/₀-a volt önálló és 53,7⁰/₀-a segédszemélyzet (a főváros összes férfi keresőinek megoszlása: 11,8⁰/₀; 81,1⁰/₀), addig Máramarosban, a 26⁰/₀-nyi izraelita ipari keresőnek (24⁰/₀ az őstermelésből élt) 56,1⁰/₀-a önállóként, 42,1⁰/₀-a segédszemélyzetként került összeírásra. Nyilvánvaló, hogy a budapesti és máramarosi kisiparos is csak formálisan sorolható egy társadalmi típusba. A máramarosi kisipar pangására a kortárs leírása is jellemzőnek tartotta, hogy „eddigelé egy ipartestület sem volt létesíthető”. *Nyegre László*: Máramarosmegye közgazdasági leírása. *Közgazdasági Szemle*, 1900. 918.

⁴¹ Budapest statisztikai közleményei 53. k. 18. I. és Magyar Statisztikai Közlemények. 61. k. 5. rész alapján.

⁴² *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. A honfoglalástól a világháború kitöréséig. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Bp. 1922. 468—469.

⁴³ *Szekfü Gyula*: Három nemzedék. Bp. 1920. 218.

⁴⁴ *Venetianer*: i. m. 240—241.

⁴⁵ Erről legújában ld.: *Szalai György*: A hazai zsidóság magyarosodása 1849-ig. *Világosság*, 1974/4. 216.

gazdasági és politikai feltételek (és a történeti előzmények) szabadabb és gyorsabb mobilitást, beépülést, modernizálódást tettek lehetővé, mint például Oroszországban. Ezek a feltételek azonban a társadalmi mozgástendenciák kereteit is kijelölték.

A türelmes olvasó kérdésselvető gondolatmenetünk nyomankísérése után jogos elégedetlenséget érezhet: a címben exponált kategóriapár összefüggéseit még az oroszországi értelmiség szempontjából sem tudtuk egzakt módon megvilágitani, ugyanakkor a megfogalmazott problémánál egy magyarországi összevetés erejéig többet is próbáltunk adni, de itt is csak részben éltünk a felekezet és nemzetiség szembesítésének kétségtelenül jobb lehetőségeivel.

A XIX—XX. sz. fordulóján az oroszországi értelmiség felekezeti-nemzeti-ségi összetételének kusza képét a valóság kanyarította tollunk alá. Nem lehetett cél az egyértelművé retusálás, erre a megvizsgált statisztikai források, olvasmányok (amennyiben reális folyamatok tükröi) nem is adtak lehetőséget. Oroszországban a nemzeti ébredés útját járó népek értelmiségét a lényegében pravoszláviával „oroszosító” kultúrpolitika támadta oldalba (anakronisztikusan nagy szerephez juttatva a „nemzeti” önvédelemben pl. a lengyel egyházi iskoláztatást), „az új zsidó intelligencia széleskörű és intenzív eloroszosodását”⁴⁶ állami felekezeti-etnikai kirekesztés (numerus clausus) próbálta derékba törni. Ha nem kívánjuk a felekezetet, nemzetiséget vagy épp az államhatalmat fantomná növesztetni, azt a társadalmi szerkezetet kell további, mélyebb vizsgálat tárgyává tenni, a történelmi szituáció egészével együtt, amely korlátozta a felekezeti és nemzeti-ségi motívumok gazdasági és politikai funkciójának elkülönülését. A vallás ugyanis — mint láttuk egész Kelet-Európában — nem „telepedett át” a polgári társadalom magánemberébe és még sokáig nem is vált magánüggé, de az állampolgári tudat sem azonosulhatott a nemzeti öntudattal. A többségi nemzethez való hasonulás mögött a felekezetek etnikai kontúrokat is rögzítettek, s a beolvadás fő árama egyfajta „citoyen-asszimiláció” lett.

⁴⁶ S. Dubnov: A zsidóság története. Az ókortól napjainkig. 2. kiad. Bp. é. n. 295.